

УДК 821.161.2.09

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/54-2-24>

Дмитро ПРИСІВОК,
orcid.org/0000-0003-2877-3200

аспірант кафедри літератури, методики її навчання, історії культури та журналістики
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(Ніжин, Чернігівська область, Україна) prysivok.dmytro@gmail.com

ВАРІАТИВНІСТЬ ТОПОСУ ВІЙНИ В ТЕКСТАХ «ЛІТО-АТО» ОЛАФА КЛЕМЕНСЕНА ТА «ДОВГІ ЧАСИ» ВОЛОДИМИРА РАФЄЄНКА

У статті звертається увага на одне з сучасних явищ в українській літературі, а саме, тексти про АТО. Серед великої кількості творів, написаних за час війни, акцент робиться на ті, які можна віднести до так званої елітарної літератури. Об'єктом дослідження обрано романи «Літо-АТО» Олафа Клеменсена та «Довгі часи» Володимира Рафєєнка, предметом – топос війни в означених творах.

Автор зауважує, що, в топосі війни в обох текстах є спільні риси, попри те, що вони мають різну художню форму. Зокрема, однаковим є зображення війни як простору змін. Прикметно, що зміни у цьому випадку – це настання катастрофи, тобто катастрофічність простору війни є ще однією рисою, яка об'єднує ці тексти. Втім, зауважено, що втілюються означені риси по-різному.

Автор публікації звертає увагу на те, що в мініатюрах «Літо-АТО» зміна світу на катастрофічний проявляється в першу чергу через природу, елементи якої починають порушувати свій стандартний цикл дій або ж взагалі змінюють свої властивості. Подібні трансформації прочитуються й у людині, яка є частиною природи.

Топос війни в романі Володимира Рафєєнка «Довгі часи» теж прочитується як катастрофічний, втім зазначено, що катастрофа тут іншого характеру, а саме метафізичного. Порушення, які відбуваються зі світом впливають не лише на природу й людину, а й на часопростір, у якому живуть герої, що стає причиною появи аномалій та примар.

Окрім простору катастрофи, робиться припущення, що війна у «Довгих часах» – це ще й простір культурної боротьби. Традиції українців, поведінка окупантів та уявлення про правильну країну мешканцями міста Z трактуються як «меми» – самовідтворювані одиниці культури, і між мемами трьох вищезаданих культур ведеться боротьба. Також зроблено акцент на реалістичних новелах з «Довгих часів», які представляють війну прямолінійно як простір смерті.

Ключові слова: топос війни, простір війни, війна на Донбасі, топос катастрофи, культурні мему.

Dmytro PRYSIVOK,
orcid.org/0000-0003-2877-3200

PhD student at the Department of Literature, Methods of its Teaching,
History of Culture and Journalism
Mykola Gogol Nizhyn State University
(Nizhyn, Ukraine) prysivok.dmytro@gmail.com

VARIABILITY OF THE TOPOS OF WAR IN THE TEXTS "SUMMER-ATO" BY OLAF KLEMENSEN AND "LONG TIMES" BY VOLODYMYR RAFIEIENKO

The article draws attention to one of the modern phenomena in Ukrainian literature, namely, texts about ATO. Among numerous works written during the war, attention is focused on those that can be attributed to the so-called elite literature. The novels "Summer-ATO" by Olaf Klemensen and "Long Times" by Volodymyr Rafieienko were chosen as the object of the study, and the troops of war were the subject in these works.

The author notes that the troops of war have common features in both texts, despite having different styles. Particularly, the picture of war as a space of change is the same. It is noteworthy that the changes in this case are the onset of catastrophe, that is, the catastrophic nature of the war space is another feature that unites these texts. However, it was remarkable that the specified features are embodied in different ways.

The author of the publication strikes attention to the fact that in the "Summer-ATO" miniatures, the change of the world to a catastrophic one is manifested primarily through nature, the elements of which begin to violate their standard cycle of actions or change their properties altogether. Similar transformations are also observed the man who is a part of nature.

The topos of war in Volodymyr Rafieienko's novel "Long Times" is also read as catastrophic, however, the catastrophe is recognized here of a different nature, namely metaphysical. The disturbances that occur in the world affect not only nature and man, but also the space-time in which the heroes live, causing the anomalies and ghosts to appear.

Besides the space of catastrophe, it is assumed that the war in "Long Times" is also a space of cultural struggle. The author of the publication interprets the traditions of Ukrainians, the behavior of the occupiers, and the idea of a proper country by the inhabitants of city Z as "memes" - self-reproducing units of culture, and there is a confrontation between the memes of the three aforementioned cultures. A strong emphasis is also given to the realistic short stories from "Long Times", which presents war in a straight manner as a space of death.

Key words: *topos of war, space of war, war in Donbas, topos of catastrophe, cultural memes.*

Постановка проблеми. Поява великої кількості літературного матеріалу стала цілком закономірною реакцією на такі суспільно важливі й, на жаль, трагічні події, як Революція гідності та війна на Донбасі. Звертаючись до списку «Книги про війну» Ганни Скоріної, бачимо, що загальна кількість книг, присвячених темі війни, які вийшли тільки з 2014 по 2019 рр. перевищила чотири сотні (Скоріна: 2020).

М. Рябченко говорить про різноманітність і кількість текстів про війну на Донбасі як реакцію на виклик часу. Вона виділяє в сучасній українській військовій прозі твори цивільних письменників, журналістів та комбатантів (з письменницьким досвідом і без). Також дослідниця виокремлює елітарну літературу та масову (Рябченко, 2019: 278). Тексти про війну на Донбасі складають масивний і різноманітний літературний пласт, який займає важливе місце в тягості українського літературного процесу, особливо зважаючи на їх суспільну затребуваність. Усе це робить їх важливим об'єктом для досліджень.

Володимир Рафеєнко та Олаф Клеменсен – одні з тих авторів, чий твори М. Рябченко класифікує як «літературу високої полиці» або ж «елітарну» (Рябченко, 2019: 279). Тексти «Довгі часи» Рафеєнка та «Літо-АТО» Олафа Клеменсена знайшли відгук серед читацької спільноти та зацікавили науковців.

Аналіз досліджень. Через категорію тілесності було розглянуто війну у «Довгих часах» Т. Мейзерською; риси роману-антиутопії аналізує у творі Н. Герасименко, а Ю. Ільчук досліджувала цей текст через функціонування у ньому категорій пам'яті та забуття. Щодо досліджень «Літо-АТО», то тілесність війни в тексті вивчала С. Підпригора, а найґрунтовнішою є робота Л. Горболіс, у якій аналізується художня специфіка твору загалом. Як бачимо, простір на полі для досліджень залишається досить великим, тож нас зацікавив топос війни в означених текстах, аналіз варіативності якого є метою статті.

Виклад основного матеріалу. «Літо-АТО» Олафа Клеменсена не має чіткого сюжету, навпаки, це ряд мініатюр, за допомогою яких автор намагається відобразити світ в умовах війни. С. Підпригора зауважує, що «письменник будує міфологічну модель світу, репрезентуючи сюрреалістичне

осягнення сучасних подій в Україні, що дає можливість по-новому поглянути на буття, породжене війною» (Підпригора, 2016: 198).

Безпосередньо про війну на Донбасі йдеться лише в главі «Літо-АТО», яка розміщена в однойменному розділі, але структурно в нього входять і «Хутори моєї дачі», «Ліс із великими соснами» та «Волинка та вірші», тож цілком логічно розглядати їх комплексно, хоча О. Максименко в рецензії і вказує, що «Літо-АТО» напрощуд демократична книга, яку можна починати і закінчувати із будь-якого моменту» (Максименко, 2015).

Світ у книзі дуже відрізняється від реального, але разом містить топоніми дійсних місць, які розташовані на мапі України. Про село на Полтавщині згадується в главі «Хутори моєї дачі», яку ми прочитаємо як опис минулого. Текст наповнений ностальгійними мотивами, ніби герой згадує своє дитинство, де докільля здається чарівним; у старому глечу оселяється інтелігентна миша, щоби відпочити влітку; намисто, покинуте жінкою, стає хуторами; а сонце заплутується в гілках і висить там ганчіркою; велосипед головного героя обростає шерстю та їздить околицями. Навіть із мертвими повішеницями оповідач знаходить спільну мову й читає їм книжки. Зважаючи, що ці мініатюри подібні до спогадів про дитинство, можна припустити, що всі фантастичні елементи є уявними, втім тексти інших розділів теж є сюрреалістичними, тож весь описаний світ варто вважати за художню реальність.

Цей часовий зріз доволі ідилічний, у ньому мало тривоги, люди живуть в гармонії з природою, але найголовніше – це відсутність навіть натяку на війну. Автор влучно використовує прийоми сюрреалізму, для того, щоб зобразити мирне існування героя та його оточення, так само доречно він послуговується ними й для зображення війни.

У главі «Ліс із великими соснами» теж наявні епізоди, пов'язані з дитинством героя. Наприклад, мініатюра, у якій він із друзями та мертвими німцями (які поводять себе цілком як живі) грається у війну. Смерті, поранення, кулі та танки для них є лише розвагою, а втома від «битв» пройде за ніч, як і руйнування. Герой ще не розуміє, якою жахливою є війна. Поки що він зіткнувся лише з наслідками «минулої війни», як називає її сам (Олаф Клеменсен, 2015: 289). Після неї залишилися

мертві німці, які не несуть загрози, хоча й порушують природний рух речей, наприклад, вони займають лисячі нори й живуть там замість тварин.

Найстрашнішим відгомонам війни тут є бомба, яка спить у лісі. Усі знають про неї тільки з чуток, хоча вона дійсно там є. Люди, дерева й навіть мертві німці через роки продовжують боятися вибуху й поводять себе тихо поруч з місцем, де вона лежить. Цей епізод можна потрактувати, як такий, що ілюструє величину колективної травми від війни, яка продовжує жити в пам'яті людей як загроза навіть через багато років.

Однак поки війна не торкнулася героя безпосередньо, вона існує лише на рівні ігор та чуток, тобто не може завдати справжньої шкоди, а він не в змозі осмислити її суті, проживаючи в безпечному світі.

У главі «Літо-АТО» подібних ілюзій про війну вже немає. У статті «Яке воно “Літо-АТО”» Л. Горболіс докладно аналізує змінність світу, спричинену війною. Насамперед вона звертає увагу на відсутність чіткого бачення суспільством самого поняття АТО: хтось розуміє, що це війна, а для інших події АТО не здаються такими масштабними. Вчена робить акцент на рознормованості світу, у якому, «з початком воєнних дій відбувся збій правил. Об'єкти з мирного життя зазнали суттєвих трансформацій і перепризначень» (Горболіс, 2016: 23). Прикметним є приклад соняшників, з насіння яких виростуть бур'яни; переляканий місяць, який мав би освітлювати небо, але боїться й ховається за деревами. Зміненими виявляються й людські обряди: загиблий солдат одружується на пташці, яка звила гніздо в його грудях, у такий спосіб обидва персонажі декларуються, як «одружені» з війною, а радісна подія замінюється горем. Самих людей війна робить крихкими, як скло, а точніше, як «акваріум із рибами» (Олаф Клеменсен, 2015: 228). Читаючи такі роздуми науковиці й порівнюючи їх з життям героя до війни, ми розуміємо, що остання – це простір змін і, очевидно, змін на гірше. Тут бачимо реальний масштаб катастрофи, яку спричиняє війна для природи. Це не віддалена загроза бомби, яку бачать лише лісові змії, і не зміна місця проживання лисиць, а масштабна трансформація, яка торкається, як космічних світил, так і кожної насінини соняха. Безумовно, змінює вона й людей.

У такий спосіб отримуємо три буттєві пласти, у першому з яких війна взагалі не мислиться, герой живе у світі наповненому радощами та спокоєм. Далі вона вже існує у свідомості героя як поняття, він має розуміння, що це загроза, адже бої залишили в лісі свій слід – бомбу, проте зага-

лом він не має уявлення, яким жахом є війна. У розділі «Літо-АТО» персонаж бачить справжні наслідки битв та ті викривлення, які робить війна й із природою, і з людиною, яка є її частиною.

Ще більш катастрофічними є наслідки війни в романі В. Рафеєнка «Довгі часи». Тут вони досягають метафізичних масштабів. Автор створює фантастичну історію про війну та життя в окупації. Для цього він звертається до постмодерних прийомів і розвінчує радянські та російські міфи, обіграє українські, а також наповнює текст біблійними та фольклорними символами. Загальний стиль тексту є близьким до європейського романтизму, на що звертає увагу Ю. Ільчук, заявляючи, що така комбінація змішується в постмодерний магічний реалізм (Ilchuk, 2021: 343). Втім, важливо пам'ятати про розділи роману, названі «Казки Вересаєва», які змальовані в похмурих реалістичних тонах і мають трагічну складову, яка, однак, не створює дисонансу із фантастичними епізодами та не дає читачу забути, що він вивчає історію про окуповані Росією території Донбасу періоду АТО.

«Довгі часи» дійсно мають риси магічного реалізму, але в романі він набуває своїх суттєвих особливостей. Тео Д'ан, роздумуючи над функціонуванням магічного реалізму в постмодернізмі, заявляє, що на цьому етапі він характерний якраз для літератури постколоніальних країн. У ній виявляє себе через створення альтернативної реальності, прочитання офіційної історії через призму магічного та релігійного. У таких текстах сильні мотиви опору, зосередження на власній культурі і відсторонення від культури колоніального «центру»; події в текстах відбуваються на периферії, але вона може бути й соціальною, політичною чи ідеологічною (D'haen, 1995).

Книга дійсно вписується в ці риси, до того ж органічно в них вплітається і змалювання війни в романі. Автор не зосереджує увагу читача на батальних сценах чи солдатському житті, натомість він зображує філософсько-авантюрну рецепцію війни, головними героями якої є три жителі міста Z – Сократ Гредіс, його онука Ліза-Елеонора та товариш Вересаєв. У їхніх руках опиняється містична баня «П'ятий Рим», навколо якої і будується сюжет роману. Власне, через вплив цієї бані після вторгнення загарбників місто Z й опинилося в *альтернативній реальності*. Виїзд із міста став неможливим звичним способом: наприклад, викладачка Ворона розказала Лізі, що не змогла потрапити поїздом у справжню Україну, а опинилася в радянській пародії на неї. Вибратися звідти можна лише померши, але кінцевий пункт людина

не обирає й потрапляє в місце, що відповідає її ментальності – Україну чи Росію. Так лазня представляє собою «цілодобовий страшний суд», як назвала її Т. Петренко в рецензії (Петренко, 2017).

Також баня є ключем у *магічному прочитанні історії*. Пояснюючи Гиркавому сутність подій, Маршак називає лазню «пуп, як мінімум, усієї Євразії», та розповідає, що вона була ключовим місцем не лише для СРСР, але й для багатьох відомих людей із минулого. Саме з метою захоплення «П'ятого Риму» почалася війна, що стала спусковим гачком для початку лазнею часопросторової аномалії, оскільки вона зреагувала на несправедливість, хоча з часу проголошення незалежності України була звичайним закладом, а містичні події, які постійно існували під час окупації Радянським Союзом, припинилися (Рафеєнко, 2017: 188).

Одним з *основних мотивів тексту є звільнення окупованих територій від загарбників*, втім воєнний шлях не розглядається через містичну відрізаність Z від світу, і «навіть якщо НАТО введе в Україну свої війська», ситуація не вирішиться (Рафеєнко, 2017: 187). Виходом є лише *витіснення радянської культури*, а заодно й російської. Статися це має досить дивним способом, але не дивнішим за події, які й так відбуваються в Z: герої повинні потрапити в Київ і знайти там фігурку індійського бога Ганеші у вишиванці та томик Кобзаря, який належить бездомному та божевільному солдату РФ, який із бані перенісся в столицю України. Це мусить спричинити «об'єднання язичницького та поетичного в монотейстичному дискурсі української культури» (Рафеєнко, 2017: 190). Тобто, можна сказати, що на окупованих територіях відбувається битва культур.

Розгортаються всі ці події на *периферії*, як географічній, так і ідеологічній, культурній. За словами самого автора в інтерв'ю ВВС, «місто Z є пустим місцем, яке потрібно наповнити» (Бабич, 2017). Ця периферія-пустка і стає ареною для війни.

Так ми отримуємо топос війни культур. Однією з одиниць культурного процесу, за Р. Докінзом, є «мем», прикладом якого може бути ідея, мелодія, слово, спосіб виготовлення горщика тощо. Сутність мемів – у їхньому поширенні між певною групою людей, що робить їх засобом існування певної інформації та передачі її новим носіям (подібно генам) (Докінз, 2017: 293). Маршак у розмові з Гиркавим розповідає всі таємниці містики, яка відбувається у творі, зокрема й те, які мему розділяли жителі міста: «Проблема в тому, що Z, замість того, щоби приєднатися до Росії, приєднався до СРСР. При цьому, щоб ти розумів, проду-

кувало образ абсолютно ідеальний. Який не мав стосунку до того, що існувало в об'єктивній реальності. Так що приєднання здійснилося до уявного об'єкта. А саме – до такого СРСР, якого ніколи не існувало. І бути не могло» (Рафеєнко, 2017: 190). Тож можна зробити висновок, що населення Z вірило у вигадані пропагандою мему, тобто такі, що не мають живого зв'язку зі справжнім життям народу. До них не приїжджає чорт-лахмітник, і вони не моляться своїм богам, бо цих богів просто не існує, тому це місто пусте, яке потребує заповнення іншими культурними мемами.

Росіяни теж приносять свою культуру на окуповані території, але їхніми мемами є жорстокість, вбивства, катування, обман, знецінення людського життя, лихослів'я – усе це вони транслюють своєю поведінкою в місті.

Історія про чорта, яку Ворона розповідає Лізі-Елеонорі, змальовує українські мему з різних сфер життя, які неперервно функціонують у народі: «До їхніх предків зі сторіччя в сторіччя приїжджав один і той же ляхмітник! І беріг їх завжди один і той же Бог» (Рафеєнко, 2017: 103). Ліза слухає оповідь зі здивуванням, вона майже нічого не знає про життя в Україні, а отже, в місті Z функціонують інші культурні мему, хоча фактично воно є територією України.

Таким чином на території міста розгортається сутичка між культурами – нежиттєздатною радянською, російською та українською. Закінчується роман маршем Ганеші з томиком «Кобзаря» просторами окупованих територій, але результату ми не дізнаємося. Т. Петренко в рецензії зазначає, що результат цього походу може бути близьким до апокаліптичного для регіону, оскільки винищення радянщини передбачає й вичищення її з усіх жителів Z, які своєю вірою в ці радянські міфи сприяли потраплянню міста в аномалію (Петренко, 2017).

Проте, як зазначалося, В. Рафеєнко розбавляє фантастичний сюжет цілком реалістичними новелами «Казки Варесаєва». У них згадується місто Z, але при цьому будь-яка містика відсутня. Автор виписує трагічні історії жителів, які не можуть втекти від війни, живуть у смертельній небезпеці, страждають через загибель близьких чи гинуть самі. Новели дуже контрастують із фантастичними подіями, особливо реальністю смерті. Якщо в історії Лізи, Гредіса та Вересаєва смерть існує, але вона не сприймається, як щось невідворотне, бо передбачає початок життя в іншому місці, то в «Казках» смерть цілком реальна, жорстока й непередбачувана. Прикметно, що аномальний простір війни сприй-

мається за справжність, а реалістичні епізоди названі «казками», бо так додатково засвідчується викривленість світу Z, спричинена війною.

Отже, роман В. Рафеєнка «Довгі часи» є зразком елітарної літератури про Війну на Донбасі. Через призму постмодерного магічного реалізму війна в ньому зображується як топос катастрофи, яка відбувається у світі на метафізичному рівні, порушуючи зрозумілий людині часопростір. Також це топос боротьби культур, адже саме домінування українських мемів мусить стерти на окупованих територіях радянщину та вигнати загарбників. Насамкінець це простір смерті, який найяскравіше засвідчує себе в новелах, представлених між розділами роману.

Висновки. В обох аналізованих текстах війна має деякі спільні риси. Зокрема, одним з основних у романах є простір змін, який межує з

простором катастрофи. Власне, існування в катастрофі і є головною зміною, яка відбувається зі світом із приходом війни. У «Літо-АТО» Олаф Клеменсен зосереджується не безпосередньо на людині, а на шкоді війни для природи, через яку транслюється і вплив на людей. Письменник у сюрреалістичній манері зображує зміни, які відбулися у світі через війну, масштаб яких дійсно катастрофічний.

В. Рафеєнко представляє війну як катастрофу, у тому числі метафізичного характеру. Загарбницька війна в місті Z (яке є аналогією Донбасу) є несправедливістю, що стає причиною часопросторової аномалії, яка відрізає місто від решти світу. Письменник звертає увагу на проблему гібридності війни та питання ідентичності жителів Донбасу, прописуючи в такий спосіб роль культури у війні та формуючи відповідний топос.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабич С. Рафеєнко про «Довгі часи»: «Це не Донецьк, звичайно». URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/in-depth-41917500> (дата звернення: 20.08.2022).
2. Герасименко Н. «Довгі часи» В. Рафеєнка як антиутопія в сучасній українській літературі. *Українська мова та культура в сучасному гуманітарному часопросторі: аспекти формування комунікативної компетентності фахівця*: зб. матеріалів наук.-практ. конф. Ірпінь: Університет державної фіскальної служби України, 2021. 169 с.
3. Горболіс Л. Яке воно – «Літо-АТО». *Слово і Час*. 2016. № 6. С. 22-34.
4. Докінз Р. Егоїстичний ген. Харків: КСД, 2017. 540 с.
5. Максименко О. «Літо-АТО»: нова міфологія фронту. URL: <http://bukvoid.com.ua/reviews/books/2015/12/27/104529.html> (дата звернення: 17.08.2022).
6. Олаф Клеменсен. Літо-АТО. Київ: Люта справа, 2015. 320 с.
7. Петренко Т. «Довгі часи» Рафеєнка: доросла казка про тридев'яте царство у себе під боком. URL: <https://archive.chytomo.com/news/dovgi-chasi-rafeyenka-dorosla-kazka-pro-tridevyate-carstvo-u-sebe-pid-bokom> (дата звернення: 20.08.2022).
8. Підпригора С. Потворно-прекрасне «тіло» війни у збірці прозових мініатюр «Літо-АТО» Олафа Клеменсена. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Філологічні науки (літературознавство)*. Миколаїв, МНУ. 2016. № 1. С. 197-202.
9. Рафеєнко В. Довгі часи. Львів: ВСЛ, 2017. 272 с.
10. Рябченко М. Жанрова різноманітність воєнної прози в сучасній українській літературі. *Najnowsza słowiańska literatura i kultura popularna. Figury swojskości i obcości współczesnego świata w literaturze i kulturze popularnej krajów słowiańskich*. Zielona Góra: Uniwersytet Zielonogórski. 2019. С. 277-289.
11. Скоріна Г. Книжкова сотня, або #книги про війну. URL: <https://www.facebook.com/groups/warbookua/permalink/3053341944697677/> (дата звернення: 27.04.2022).
12. D'haen Theo L. *Magical Realism and Postmodernism: Decentering Privileged Centers*. *Magical Realism: Theory, History, Community*. Durham: Duke University Press, 1995. 581 p.
13. Ilchuk Y. Memory as forgetting in the prose fiction of Sehiy Zhadan and Volodymyr Rafieienko. *SEEJ*. 2021. No. 2. Pp. 334-353.

REFERENCES

1. Babych S. Rafieienko pro «Dovhi chasy»: «Tse ne Donetsk, zvychaino». [Rafieienko about "Long Times": "This is not Donetsk, of course"]. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/in-depth-41917500> (accessed: 20.08.2022) [in Ukrainian].
2. Herasymenko N. «Dovhi chasy» V. Rafieienka yak antiutopiia v suchasni ukrainskii literaturi. ["Long Times" by V. Rafieienko as a dystopia in modern Ukrainian literature]. *Ukrainska mova ta kultura v suchasnomu humanitarnomu chasoprostori: aspekty formuvannia komunikatyvnoi kompetentnosti fakhivtsia*: zb. materialiv nauk.-prakt. konf. Irpin: State Fiscal Service University of Ukraine, 2021. 169 p. [in Ukrainian].
3. Horbolis L. Yake vono – «Lito-ATO». [what is it – "Summer-ATO"]. *Slovo i Chas*. 2016. № 6. pp. 22-34 [in Ukrainian].
4. Dokinz R. Ehoistychnyi hen. [The Selfish Gene]. Kharkiv: KSD, 2017. 540 p. [in Ukrainian].
5. Maksymenko O. «Lito-ATO»: nova mifolohiia frontu. ["Summer-ATO": the new mythology of the front]. URL: <http://bukvoid.com.ua/reviews/books/2015/12/27/104529.html> (accessed: 17.08.2022) [in Ukrainian].
6. Olaf Klemensen. Lito-ATO. [Summer-ATO]. Kyiv: Liuta sprava, 2015. 320 p. [in Ukrainian].

7. Petrenko T. «Dovhi chasy» Rafieienka: dorosla kazka pro trydeviate tsarstvo u sebe pid bokom. ["Long times" by Rafieienko: an adult tale about the thirty-ninth kingdom at your side]. URL: <https://archive.chytomo.com/news/dovgi-chasi-rafeyienka-dorosla-kazka-pro-tridevyate-carstvo-u-sebe-pid-bokom> (accessed: 20.08.2022) [in Ukrainian].
8. Pidopryhora S. Potvorno-prekrasne «tilo» viiny u zbirtsi prozovykh miniatiur «Lito-ATO» Olafa Klemensena. [The ugly-beautiful "body" of war in the collection of prose miniatures "Summer-ATO" by Olaf Clemensen]. Naukovyi visnyk MNU imeni V. O. Sukhomlynskoho. Filolohichni nauky (literaturoznavstvo). Mykolaiv, MNU. 2016. № 1. Pp. 197-202 [in Ukrainian].
9. Rafieienko V. Dovhi chasy. [Long times]. Lviv: VSL, 2017. 272 p. [in Ukrainian].
10. Riabchenko M. Zhanrova riznomanitnist voiennoi prozy v suchasni ukrainskii literaturi. [Genre diversity of military prose in modern Ukrainian literature]. Najnowsza słowiańska literatura i kultura popularna. Figury swojskości i obcości współczesnego świata w literaturze i kulturze popularnej krajów słowiańskich. Zielona Góra: University of Zielona Góra. 2019. P. 277-289 [in Ukrainian].
11. Skorina H. Knyzhkova sotnia, abo #knyhy pro viinu. [A hundred books, or #books about war]. URL: <https://www.facebook.com/groups/warbookua/permalink/3053341944697677/> (accessed: 27.04.2022) [in Ukrainian].
12. D'haen Theo L. Magical Realism and Postmodernism: Decentering Privileged Centers. *Magical Realism: Theory, History, Community*. Durham: Duke University Press, 1995. 581 p.
13. Ilchuk Y. Memory as forgetting in the prose fiction of Sehiy Zhadan and Volodymyr Rafieienko. *SEEJ*. 2021. No. 2. Pp. 334-353.